

«بررسی احکام شرعی و مبانی فقهی – حقوقی درمان ناباروری به روش اهدای جنین»

زهرة داستانپور

شماره طلبگی: ۹۶۱۲۲۰۵۶۲۳

«بررسی احکام شرعی و مبانی فقهی - حقوقی درمان ناباروری به روش اهدای جنین»

چکیده

اولین نوزاد حاصل از لقاح خارج رحمی در سال ۱۹۷۸ میلادی متولد شد و از این زمان بود که مردم با روش‌های نوین درمان ناباروری بیشتر آشنا شدند. این تکنیک‌ها باعث شد که زوج‌های زیادی که تا آن زمان حتی تصور فرزنددار شدن را به دلیل ناباروری از ذهن خارج کرده بودند، امید تازه‌ای پیدا کنند. از جمله این روش‌های جدید اهدای تخمک، اسپرم و جنین است که به نام «باروری جایگزین» معرفی شده و از جمله درمان‌های موفق ناباروری می‌باشد. بر «باروری جایگزین»، اصول و شرایطی حکم فرما است که قانون و آیین‌نامه‌های اجرایی مربوط به آن امره می‌باشد. مهمترین این اصول و شرایط شامل اطمینان از سلامت اهداءکننده و دریافت‌کننده، می‌باشد. در اولین گام برای انجام این مسیر داشتن آگاهی زوجین از چگونه دریافت کردن جنین اهدایی می‌تواند نگرانی ناشی از این عمل، خطرهای احتمالی، درصد موفقیت، هزینه‌های لازم، مسائل شرعی و قانونی ناشی از آن، محرمانه بودن هویت اهداءکننده و گیرنده از یکدیگر و سلامت جنین اهدایی مورد ارزیابی قرار گیرد. در کنار جنبه درمانی روش‌های جدید درمان ناباروری، ابعاد اخلاقی، حقوقی و شرعی خاصی وجود دارد که بر اساس شرایط فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی هر کشور باید آنها را مورد توجه قرار داد. در سال ۱۳۸۲ هجری شمسی در ایران قانونی به تصویب رسید که در آن نحوه اهدای جنین به زوج‌های نابارور که از راه طبیعی قادر به فرزنددار شدن نبودند و تنها راه حل برای آنها استفاده از روش‌های نوین درمان ناباروری و تلقیح در خارج رحم نطفه زوج‌هایی که قانونی و شرعی ازدواج کرده‌اند، بود، مجاز شناخته شد. این مقاله که به روش تحلیلی-توصیفی و با منابع کتابخانه‌ای به انجام رسیده است، در نظر دارد به ابعاد مختلف فقهی این روش درمان ناباروری یعنی اهدای جنین، چه در اصول فقهی و چه در مورد احکام حقوقی آن بپردازد. اما از آنجا که این نحوه از درمان در کشور ما بسیار رایج شده است مختصری هم به ماهیت قواعد اخلاقی حاکم بر این روش درمان ناباروری خواهیم پرداخت.

واژگان کلیدی: احکام شرعی، مبانی فقهی، مبانی حقوقی، اهدای جنین.

مقدمه

زندگی انسان همیشه تحت تاثیر پیشرفت علوم قرار گرفته است این امر باعث ضرورت تغییرات در روابط جدید می‌شود. از آنجا که بشر در حوزه ژنتیک و استفاده از آن برای حل مشکلات و نیازهای انسان پیشرفت‌های فراوانی داشته، عالمان دینی را بر آن می‌دارد که برای جلوگیری از هرج و مرج، این روابط جدید را با ارزش‌ها و اعتقادات جامعه تنظیم و موارد شرعی را تبیین نمایند. این امر از آن جهت اهمیت دارد که بشر با استفاده از کشفیات جدید در علوم توالد، تناسل، خلقت بشر و تکثیر نسل قدم برداشته است. پیشرفت علم در هیچ حوزه‌ای نباید توقف یابد ولی هرگونه پیشرفتی نباید اجازه تهدید اساس و ریشه جوامع را پیدا کند به خصوص در جامعه‌ای مثل کشور ایران که مبنای همه قوانین و ارتباطات در آن دین و شرع است.

نقشی که توالد و تناسل در بقای بشریت دارد و تاکیددی که ادیان الهی به خصوص دین مبین اسلام بر مسئله ازدواج و زندگی مشترک زناشویی و فرزندآوری از راه طبیعی داشته، باعث می‌شود که با به وجود آمدن راه‌های جدید تولید مثل که از مسیر طبیعی خروج پیدا کرده، مصالح عام را بر مصالح فردی غالب کنیم.

لقاح خارج رحمی، اهدای جنین و یا اهدای عناصری که باعث تشکیل نطفه می‌شود یعنی اسپرم مرد و تخمک زن، مواردی هستند که نیازهای طبیعی زوج‌های نابارور را برای فرزنددار شدن تامین می‌کنند. لکن از سوی دیگر باعث حس بی‌نیازی بشر به شکل‌گیری خانواده و تولید نسل را از این طریق افزایش می‌دهد. این احساسات نابجا سبب ریزش عظیم بنیان خانواده از آن بدتر بی‌هویتی نسل‌های بعد می‌شوند. داشتن فرزند و حس نیازمندی به بقا و داشتن هم‌نوع از صلب مرد و رحم زن، باعث می‌شود زوج‌هایی که در این زمینه مشکلات جسمی دارند، فرزند تولید مثل شده از دیگران را مثل کودکان متولد شده و یا جنین شکل گرفته از اسپرم مرد و تخمک زن دیگر پذیرفته که این روابط جدید به شکل‌گیری و تنظیم مجدد احکام این موضوعات بر اساس شرع مقدس اسلام دارد. در خلاء وجود این احکام و مقررات، ممکن است غلبه احساسات و عواطف باعث سودجویی‌هایی شود.

قانونگذار جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۸۲ با تصویب قانون «نحوه اهدای جنین به زوج‌های نابارور» قدم اولیه را در این زمینه برداشته است. این قانون یکی از روش‌های بارداری کمک کننده را موضوع خودش قرار داده است. قانون مذکور انتقال جنین تشکیل شده در محیط آزمایشگاه (خارج از رحم) که حاصل نطفه زوجین شرعی هستند را به رحم زنی که علقه زوجیت با همسرش و جب بچه‌دار شدن نشده، مجاز دانسته است.

در خصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت، همچنین صادقی مقدم نیز در سال ۱۳۸۳ در مقاله‌ای تحت عنوان «مبانی فقهی و بایسته‌های قانون «نحوه اهدای جنین به زوجین نابارور» (مصوب ۱۳۸۲/۵/۸)» که در نشریه نامه مفید به انتشار رسیده، تمرکز مطالعه خود را بر قانون «نحوه اهدای جنین به زوجین نابارور» قرار داد. خلقی در سال ۱۳۸۵ در مقاله‌ای تحت عنوان «اهدای جنین در پرتوی فقه و حقوق» که در فصلنامه مطالعات راهبردی زنان به انتشار رسیده به بررسی برخی ابعاد فقهی و حقوقی اهدای جنین پرداخت. لکن نوآوری پژوهش حاضر از این جهت قابل توجه است

که در این پژوهش به ابعاد مختلف حقوقی، فقهی و اخلاقی روش اهدای جنین به عنوان یکی از روش‌های باروری جایگزین در درمان ناباروری طبیعی پرداخته شده است.

۱- ماهیت اهدای جنین

در این بخش ما به بررسی ماهیت انتقال جنین پرداخته و به دنبال این مسئله هستیم که ماهیت اهدای جنین از لحاظ فقهی و حقوقی تحت چه عنوانی قرار بگیرد به عنوان مثال انتقال جنین می‌تواند تحت عنوان خرید و فروش قرار گرفته یا عنوان دیگری از انواع عقود اسلامی قابل تطبیق بر آن است.

۱.۱- بیع

خرید و فروش جنین با خرید و فروش اسپرم و تخمک فرق دارد زیرا که تخمک و اسپرم جزئی از اجزای بدن انسان هستند و انسان کامل به حساب نمی‌آیند ر صورتی که در مورد جنین نمی‌توانیم آن را جزئی از اجزای انسان بدانیم بلکه جنین یک موجود کامل است.

بحث‌های فراوانی در مورد اینکه آیا انسان بر اجزای بدن خود مالک است یا بر آن ولایت دارد میان فقها صورت گرفته است. در نتیجه هر دو نظر، برخی از فقها قائل به این امر هستند که جواز خرید و فروش اجزای بدن و موارد حاصل از آن وجود دارد. خصوصاً در مورد تخمک و اسپرم که جدا کردن این اجزا از بدن ضرر ندارد جواز امر در نظرات فقها مشاهده می‌شود.^۱ آیت الله فاضل لنکرانی و همچنین آیت الله مکارم شیرازی ورده‌های انسانی را بدین جهت که مال انسان شمرده‌اند قابل فروش می‌دانند.^۲ لکن عده دیگری از فقها بر این باورند که خرید و فروش فرآورده‌های انسانی از این جهت که با کرامت انسان سازگار نیست، مجاز نیست.^۳

لکن این مسئله در مورد انتقال جنین صورت متفاوتی دارد زیرا که اسپرم و تخمک قبل از آمیزش و لقاح از فرآورده‌های انسانی محسوب می‌شوند و متعلق به او ولی پس از لقاح یزی که به وجود آمده موجودی مستقل محسوب می‌شود که در مراحل آغازین حیات قرار داشته و از نظر اکثر حقوقدانان ایرانی دارای شخصیتی نیمه مستقل است که برای آن حق قابل تصور بوده اما در خصوص اینکه مسئولیتی متوجه جنین واقع شود یا خیر تردیدهایی وجود دارد.^۴

فلذا چنانچه بین بیع فرآورده‌های انسانی با کرامت انسان تردید باشد حتماً باید در بیع جنین نیز این تردید وجود داشته باشد. به نظر می‌رسد، به همین دلیل نیز بسیاری از فقها سقط جنین را حتی در مراحل اولیه جایز نمی‌دانند.

^۱ فتاحی معصوم، سید حسین. (۱۳۸۰). مجموعه مقالات و گفتارهای دومین سمینار دیدگاه‌های اسلام در پزشکی. چاپ اول، مشهد: دانشگاه علوم پزشکی مشهد. صص. ۲۰۵-۲۲۸.

^۲ بنی‌هاشمی خمینی، محمدحسن. (۱۳۷۸). توضیح المسائل مراجع، مطابق با فتاوی دوازده نفر از مراجع عظام تقلید. چاپ چهارم، قم: دفتر انتشارات اسلامی. صص. ۲۰۳.

^۳ امی، احد؛ عباسی، محمود، شفیعی فینی، حسین و پور فتح‌اله، علی اکبر. (۱۳۹۵). «تبیین اخلاقی ممنوعیت کالانگاری خون و فرآورده‌های خونی از منظر فقها». فصلنامه فقه پزشکی، دوره هشتم، شماره بیست و ششم و بیست و هفتم: ۱۹۵-۲۲۳.

^۴ قاسم‌زاده، سید مرتضی و صنعتگر، فاطمه. (۱۳۹۵). «ماهیت حقوقی جنین آزمایشگاهی». فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی، دوره پنجم، شماره هفدهم: ۱۰۳-۱۳۲.

بنابراین برخلاف اسپرم و تخمک که می‌تواند عنوان بی در خصوص انتقال آنها اطلاق شود در مورد انتقال جنین، اطلاق عنوان عقد بیع متصور نیست.

۱.۲- سایر عناوین تعهدات حقوقی:

برخی پژوهشگران عنوان‌های معهود فقهی و حقوقی دیگری همچون صلح، وکالت، هبه، اعراض و یا قرارداد خصوصی انتقال جنین را نیز در خصوص ماهیت حقوقی تعهد در انتقال جنین، مورد بحث قرار داده‌اند.

در خصوص صلح توجه به این نکته ضروری است که صلح یک عقد لازم بوده پس صاحبان جنین در مورد جنین منتقل شده حق رجوع از صلح را نخواهند داشت. این امر در مورد هبه خلاف صلح است. چرا که هبه عقدی جایز بوده و مطابق ماده ۸۰۳ قانون مدنی ایران اگر عین موهوبه باقی باشد می‌توان بدان رجوع کرد، اما با لجاج اسپرم و تخمک، در واقع عین موهوبه از بین رفته و در نتیجه امکان رجوع از صاحبان تخمک و اسپرم سلب می‌شود. اگر هم جنین موضوع هبه باشد باز هم با انتقال جنین به رحم دریافت کننده، در عین موهوبه تصرفی صورت گرفته که امکان رجوع از آن برای اهدا کنندگان سلب می‌شود.^۵

وکالت، عنوان عقد دیگری است که برای اهدای جنین در این روش باروری جایگزین مورد بررسی قرار گرفته است. وکالت هم نوعی عقد جایز است پس امکان رجوع از آن وجود دارد. اگر عمل موضوع وکالت انجام شود یا اینکه موضوع وکالت از بین برود همانند هبه امکان رجوع از وکالت از اهدا کنندگان جنین که در اینجا موکلان محسوب می‌شوند، سلب خواهد شد. تحت این عنوان حقوقی، مراکز درمان ناباروری عنوان وکیل را برعهده دارند. حقوقدانان معتقدند برای حفظ شان و منزلت و کرامت انسانی در روش اهدای جنین باید این روش را یک عمل حقوقی یک جانبه دانست. چرا که اکثر اهدا کنندگان و دریافت کنندگان یکدیگر را نمی‌شناسند و در نتیجه مراکز درمان ناباروری، به سختی وکیل دریافت کنندگان شناخته می‌شوند.^۶

عنوان حقوقی دیگر که بر ماهیت حقوقی این روش درمان ناباروری، قابل تصور است، «اعراض» می‌باشد. هر انسانی اعم از مرد و زن حق عینی بر اسپرم و تخمک خود دارد، پس حق اعراض هم داشته و در نتیجه این اعراض، حق استفاده به وسیله دیگران را هم فراهم می‌کند ولی احتمالاً دیگر نمی‌توان رابطه‌ای بین کودک تولد یافته در این روش و صاحبان اسپرم و تخمک در نظر گرفت. البته این حق اعراض تا قبل از تشکیل نطفه و لقاح است و پس از لقاح دیگر حق عینی وجود ندارد چون در این حالت جنین که موجود مستقل محسوب می‌شود و اینجا موضوع به جای اعراض از اسپرم و تخمک به موضوع اعراض از جنین تبدیل شده است که دیگر در نظر گرفتن حق عینی برای آن محلی از اعراب ندارد.^۷

^۵ قاسم‌زاده و صنعتگر، همان.

^۶ صفایی، سید حسین. (۱۳۸۴). «نارسایی‌های قانون ایران دربار اهدای گامت و جنین با توجه به حقوق تطبیقی»، جمعی از نویسندگان پژوهشکده ابن‌سینا، مجموعه مقالات اهدای گامت و جنین در درمان ناباروری، تهران: انتشارات سمت.

^۷ قاسم‌زاده و صنعتگر، همان.

نتیجه‌گیری

یکی از زیباترین پدیده‌های زندگی داشتن فرزند و تولید مثل است که بر اساس آفرینش خداوند حق هر زوجی است. این نعمت نه تنها در زندگی مادی انسان‌ها بسیار مهم و شادی‌آفرین است بلکه از جنبه معنوی نیز بسیار مهم است زیرا هدف نهایی و غایی تشکیل خانواده داشتن شادی و رسیدن به کمال و آرامش است. در اواخر قرن بیستم در زمینه تولید مثل پیشرفت‌های مهمی در علوم پزشکی حاصل شد که یکی از مهم‌ترین آن پیشرفت‌ها در زمینه درمان ناباروری بود همچنان هم پس از دهه‌ها هنوز این روش‌ها در حال توسعه و ارتقا است که زوج‌های نابارور بسیاری را به داشتن یک زندگی شاد و سالم با تولد فرزندی امیدوار می‌کند. در دین مبین اسلام ارتقای ابعاد روحی و عرفانی بشریت همواره مدنظر و مبنای اصلی شریعت بوده است و در نتیجه پیروان اسلام به راه‌های درمانی برای برطرف کردن رنج‌ها و بیماری‌ها بر اساس آنچه که این دین مبین نسبت به استفاده درست از منابع خدادادی و علوم تشویق شده‌اند، ترغیب می‌شوند. اکثر فقهای شیعه قاح و تلقیح مصنوعی را بدون اشکال دانسته‌اند ولی در مذهب تسنن هرگونه اهدای تخمک و جنین ممنوع اعلام شده و آنان معتقدند که جنبه خویشاوندی و بیولوژیک با فرزند باید حفظ شود. فقهای شیعه معتقدند روش‌های نوین درمان ناباروری بسیاری از زندگی‌های مشترک را نجات داده و حفظ کرده است فلذا با شرایطی استفاده از روش‌های کمک باروری را مباح دانسته‌اند. در سال ۱۳۷۸ همایشی برگزار شد و مسائل فقهی و حقوقی اهدای جنین با نظر مراجع عظام بررسی و تبیین شد. در پی این نظرات که آن اجماع فقها مبنی بر مجاز بودن اهدای جنین بود و به دنبال آن و با استفاده از دستاوردهای این همایش قانونگذار جمهوری اسلامی ایران بر آن شد تا قانونی برای استفاده از این روش در درمان ناباروری تصویب کند. در تاریخ ۲۹ تیر ماه سال ۱۳۸۲ هجری شمسی قانون نحوه اهدای جنین به زوج‌های نابارور تصویب شد که آیین‌نامه اجرایی آن با مشارکت وزارتخانه‌های بهداشت و دادگستری به تصویب رسید. در مفاد این قانون رعایت کامل ضوابط شرعی و شرایط پیش‌بینی شده در خصوص استفاده از روش اهدای جنین در درمان ناباروری و انتقال جنین حاصل از تلقیح خارج از رحم زانی که بعد از ازدواج و با معاینات دقیق پزشکی قادر به فرزندآوری نیستند یا هر دوی زوجین نابارور باشند، پیش‌بینی و اعلام شد. با تبیین مسائل فقهی و حقوقی این نحوه از درمان ناباروری اشخاص، پذیرش و احساس رضایت بیشتری نموده و از نظر بهداشت روانی و اجتماعی نیز اشخاصی که از این نحوه درمان استفاده می‌کنند، در امنیت بیشتری قرار خواهند گرفت.

منابع

- قرآن کریم

کتاب

- ابن کثیر، ابوالفدا اسماعیل. (۱۴۰۲). تفسیر القرآن الکریم. بیروت: دارالمعرفه.
- امام خمینی، سید روح اله. (۱۳۷۸). استفتائات. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- امام خمینی، سید روح اله. (۱۴۲۱ق). تحریر الوسیله. جلد دوم، قم: انتشارات دارالعلم.
- بنی هاشمی خمینی، محمدحسن. (۱۳۷۸). توضیح المسائل مراجع، مطابق با فتاوی دوازده نفر از مراجع عظام تقلید. چاپ چهارم، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- بیضاوی، ناصرالدین ابی الخیر عبدال... بن عمر. (۱۴۱۸ق). انوار التزیل و اسرار التاویل المعروف تفسیر البیضاوی. چاپ اول، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- تبریزی، میرزا جواد. (۱۳۷۸). استفتائات جدید. چاپ اول، قم: سرور.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۲۴ق). وسایل الشیعه الی تحصیل مسایل الشریعه. چاپ دوم، بیروت: مؤسسه آل البيت (ع) الاحیاء و التراث.
- حسینی، شهاب الدین. (۱۴۲۲ق). التلقیح الصناعی بین اعلم و الشریعه. چاپ اول، بیروت: دارالهادی.
- حکیم، سید محمد سعید. (۱۴۲۰). فقه الاستنساخ الشهري فتاوی طیبیه. چاپ اول، نامعلوم.
- خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۲۱ق). المسائل الشرعیه استفتائات المعاملات. چاپ چهارم، قم: مؤسسه احیاء آثار امام خویی.
- رازی، فخرالدین محمد. (۱۴۱۱ق). تفسیر الکبیر او مفتاح الغیب. چاپ اول، بیروت: دارالکتاب العلمیه.
- روحانی، سید محمدصادق. (۱۴۱۴ق). المسائل المتحدئه. چاپ چهارم، قم: دارالکتاب الاسلامیه.
- سند، محمد. (۱۳۸۱). فقه الطب و التضخم النقدي. چاپ اول، قم: انتشارات دارالهدی.
- سیستانی، سید علی. (۱۳۷۹). توضیح المسائل مراجع. جلد اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- شیخ صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه. چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- صافی گلپایگانی، لطف‌اله. (۱۳۷۱). **جامع الاحکام**. قم: دفتر نشر آثار آیت‌ال... صافی گلپایگانی.
- صانعی، یوسف. (۱۳۷۶). **مجمع المسائل**. قم: انتشارات میثم تمار.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ق). **المیزان فی التفسیر القرآن**. چاپ اول، بیروت: مؤسسه علمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن الحسن. (۱۴۰۵ق). **جوامع فی التفسیر القرآن**. چاپ اول، بیروت: دارالضواء.
- طوسی، ابوجعفر بن محمد بن حسن. (۱۴۱۸ق). **الاستبصار فیما اختلف من الاخبار**. چاپ دوم، بیروت: دارالاضواء.
- فاضل لنکرانی، محمد. (۱۳۸۰). **جامع المسائل**. جلد دوم، چاپ دهم، قم: انتشارات دارالعلم.
- فاضل لنکرانی، محمد. (بی‌تا). **جامع المسائل**. جلد اول، چاپ یازدهم، قم: مطبوعاتی امیر.
- فتاحی معصوم، سید حسین. (۱۳۸۰). **مجموعه مقالات و گفتارهای دومین سمینار دیدگاه‌های اسلام در پزشکی**. چاپ اول، مشهد: دانشگاه علوم پزشکی مشهد.
- گلپایگانی، سید محمدرضا. (بی‌تا). **مجمع المسائل**. جلد دوم، قم: مؤسسه دارالقرآن الکریم.
- مشایخی، قدرت‌اله. (۱۳۷۹). **حقوق از دیدگاه امام سجاد (ع) (شرح رساله الحقوق)**. چاپ اول، قم: مدرسه الامام علی بن ابی‌طالب.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۱). **استفتائات جدید**. جلدهای اول و دوم، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی‌طالب.

مقالات

- امی، احد؛ عباسی، محمود، شفیعی فینی، حسین و پور فتح‌اله، علی اکبر. (۱۳۹۵). «تبیین اخلاقی ممنوعیت کالانگاری خون و فرآورده‌های خونی از منظر فقها». فصلنامه فقه پزشکی، دوره هشتم، شماره‌گاه بیست و ششم و بیست و هفتم: ۱۹۵-۲۲۳.
- تاتاری، فردین؛ محمدپور، یوسف؛ افشار، لیلا، شمسی، احسان و عباسی، محمود، «بررسی ابعاد اخلاقی اهدای جنین و گامت از منظر اصول چهارگانه»، فصلنامه اخلاق پزشکی، دوره هشتم، شماره بیست و هفتم، ۱۳۹۳.
- خداپرست، امیرحسین؛ شریفی، ساناز، میلانی‌فر، علیرضا و بهجتی اردکانی، زهره. (۱۳۹۰). «مسائل اخلاقی اهدای جنین». فصلنامه باروری و ناباروری، دوره دوازدهم، شماره دوم: ۱۳۱-۱۴۳.
- خلقی، مسلم. (۱۳۸۵). «اهدای جنین در پرتوی فقه و حقوق». فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، دوره نهم، شماره سی و چهارم: ۹۹-۱۴۹.

- رضایی، راحله و عباسی، محمود. (۱۳۹۱). «مطالعه تطبیقی اهدای جنین از منظر فقه و حقوق پزشکی». فصلنامه حقوق پزشکی، دوره ششم، شماره بیست و یکم: ۱۱-۳۳.
- روشن، محمد. (۱۳۸۶). «بررسی حقوقی اهدای گامت و جنین». فصلنامه پایش، دوره ششم، شماره چهارم: ۴۰۷-۴۱۴.
- سلطانی، محمد. (۱۴۰۲). «بررسی و تحلیل انتساب جنین اهدا شده بر اساس مکتب امامیه». فصلنامه پژوهش در دین و سلامت، دوره نهم، شماره اول: ۱۷۷-۱۸۶.
- صادقی مقدم، محمدحسن. (۱۳۸۳). «مبانی فقهی و بایسته‌های قانون «نحوه اهدای جنین به زوجین نابارور» (مصوب ۱۳۸۲/۵/۸)». مجله نامه مفید، شماره چهل و ششم: ۳۱-۶۰.
- صافی گلپایگانی، لطف‌اله. (۱۳۷۱). «استفتائات و نظریات». فصلنامه رهنمون مدرسه عالی شهید مطهری، شمارگان دوم و سوم.
- صفایی، سید حسین. (۱۳۸۴). «نارسایی‌های قانون ایران دربار اهدای گامت و جنین با توجه به حقوق تطبیقی». جمعی از نویسندگان پژوهشکده ابن‌سینا، مجموعه مقالات اهدای گامت و جنین در درمان ناباروری، تهران: انتشارات سمت.
- عبدالله‌زاده، آزاده؛ میلانی‌فر، علیرضا و بهجتی اردکانی، زهره. (۱۳۸۶). «محرمانگی در درمان ناباروری». فصلنامه پایش، دوره ششم، شماره چهارم: ۳۵۵-۳۶۳.
- علوی قزوینی، سید علی. (۱۳۹۷). «محرمانگی در اسناد هویتی کودکان آزمایشگاهی». دوفصلنامه مطالعات فقهی حقوقی زن و خانواده، دوره اول، شماره دوم: ۷-۲۸.
- قاسم‌زاده، سید مرتضی و صنعتگر، فاطمه. (۱۳۹۵). «ماهیت حقوقی جنین آزمایشگاهی». فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی، دوره پنجم، شماره هفدهم: ۱۰۳-۱۳۲.
- موسوی بجنوردی، سید محمد. (۱۳۷۱). «استفتائات و نظریات». مجله رهنمون مدرسه عالی شهید مطهری، شمارگان دوم و سوم.
- مهدوی کنی، دکتر صدیقه؛ احمدوند، بهناز و نوراحمدی، انسیه. (۱۳۸۹). «بررسی احکام فقهی-حقوقی کودکان ناشی از اهدای جنین، موضوع ماده ۳ قانون نحوه اهدای جنین به زوجین نابارور». فصلنامه تخصصی فقه و مبانی حقوق اسلامی، دوره ششم، شماره بیست و یکم: ۱۱۹-۱۳۶.
- یآوری، نداف و متوسلی، الهه. (۱۳۸۴). «نارسایی‌های قانون ایران دربار اهدای گامت و جنین با توجه به حقوق تطبیقی». جمعی از نویسندگان پژوهشکده ابن‌سینا، مجموعه مقالات اهدای گامت و جنین در درمان ناباروری، تهران: انتشارات سمت.

- یزدی، محمد. (۱۳۷۵). «باروری‌های مصنوعی و حکم فقهی آن». نشریه فقه اهل بیت (ع)، دوره دوم، شماره پنجم و ششم.